

Was the Mu'tazilite Scholar Qāḍī Abd Al-Jabbār a Shafi'i?

Bahaddin Karakuş^{1,a,*}, Ahmet Yaman^{2,b}

¹Necmettin Erbakan University, Institute of Social Sciences, Konya, Türkiye

*Corresponding author

²Necmettin Erbakan University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law, Konya, Türkiye

Research Article

History

Received: 01/01/2024

Accepted: 20/05/2024

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright: This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

Author Contribution Declaration
Conceiving the Study Author-1 (%60) - Author-2 (%40)
Data Collection Author-1 (%70) - Author-2 (%30)
Data Analysis Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
Writing up Author-1 (%70) - Author-2 (%30)
Submission and Revision Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

ABSTRACT

One of the figures who deeply influenced Islamic thought in general and fiqh thought in particular is undoubtedly Qāḍī 'Abd al-Jabbār (d. 415/1025). Most of his life took place in the 4th/11th century and he was the most important representative of the Basra Mu'tazilites after the Jubbā'īs. With his works in both theology and the methodology of jurisprudence, he was regarded as a groundbreaking scholar not only in Mu'tazilite circles but also in Sunnī circles. According to the common opinion of many Sunnī jurists, 'Abd al-Jabbār is one of the most important figures in the field of usul al-fiqh after Imam Shāfi'ī. Having been so influential in the fields of theology and methodology, it has been a matter of curiosity in which systematic framework Qāḍī 'Abd al-Jabbār conducted his practical life and whether he maintained his allegiance to the Shāfi'ī madhhab, which he had adopted as a student. In the relevant literature, the claim that Qāḍī 'Abd al-Jabbār adopted the Shāfi'ī madhhab throughout his life has been widely voiced. So much so that in the works of tabakāt, where Shāfi'ī jurists are introduced, 'Abd al-Jabbār is included as a Shāfi'ī. This understanding, which has continued until today, has become a continuing acceptance in academic studies. But is this the reality? In pursuit of this question, the present study examined the issue in the following steps: First, the claims in the literature about Qāḍī 'Abd al-Jabbār's path in fiqh are presented, and then 'Abd al-Jabbār's position in Mu'tazilite jurisprudence is presented. After mentioning the distance of the founding imam of the sect, al-Shāfi'ī (d. 204/820), who is claimed to have been adopted by a Mu'tazilite scholar, from the Mu'tazilites and even his struggle with them, Qāḍī 'Abd al-Jabbār's opposition to Imam al-Shāfi'ī's famous views on usul was identified. This study, which proceeds by comparing 'Abd al-Jabbār's views on usul with Imam Shāfi'ī's views on usul, concludes that his claim that he adopted the Shāfi'ī madhhab in the practical field is not very accurate. Conducting the comparison through the six (6) most distinctive issues of Shafi'i juristic thought, the study shows that 'Abd al-Jabbār clearly opposed Imam Shafi'i and the Shafi'i jurists. These six issues, which are among the most important topics of debate in Islamic legal methodology, are as follows: Whether the Qur'ān and Sunnah can abrogate each other, the prerequisite for the acceptance of the Prophet's words and deeds is their submission to the Qur'ān, that is, the determination of whether they are compatible with the relevant regulation of the Qur'ān in order to be evidence, and istihsān, which means abandoning the ruling reached as a result of syllogism on the basis of a justification and making another ruling. In the event that the new issue awaiting a solution is similar to two or more principals/makisu'n-'aleyh, the syllogism of shabah, which means to give the ruling of the new issue in question to this original by taking into account the original that is thought to be the most similar in many respects, whether the proof of the opposite concept, which means the transfer of the opposite meaning of a word, i.e. the opposite meaning of a word, to the issue that is the opposite of the issue in that word and whose ruling is not specified, should be considered as a sahih istidlal, and the meaning of the imperative.

Keywords: Islamic Law, Usul al-Fiqh, Qāḍī 'Abd al-Jabbār, Shāfi'ī, Mu'tazili, Fiqh, Sect.

Mu'tezilî Âlim Kâdî Abdülcebbâr Şâfiî Miydi?

Süreç

Geliş: 01/01/2024

Kabul: 20/05/2024

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yazar Katkı Beyanı

Çalışmanın Tasarlanması Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40)

Veri Toplanması Yazar-1 (%70) - Yazar-2 (%30)

Veri Analizi Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Makalenin Yazımı Yazar-1 (%70) - Yazar-2 (%30)

Makale Gönderimi ve Revizyonu Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

ÖZ

Genel olarak İslam düşüncesini özel olarak da fıkıh düşüncesini derinden etkileyen isimlerden biri de hiç şüphesiz Kâdî Abdülcebbâr'dır (öl. 415/1025). Hayatının çoğu hicrî 4./11. yüzyılda geçen ve Basra Mu'tezilesi'nin Cübbâ'lerden sonra en önemli temsilcisi olan Abdülcebbâr, hem kelam hem de fıkıh usûlü alanındaki eserleriyle sadece Mu'tezilî çevrelerde değil Sünnî muhitlerde de çığır açıcı bir âlim olarak görülmüştür. Birçok Sünnî usûlcünün ortak kanaatine göre İmam Şâfiî'den sonra fıkıh usulü alanındaki en önemli isimlerden biri Abdülcebbâr'dır. Teoloji ve metodoloji alanlarında bu denli etkili olan Kâdî Abdülcebbâr'ın amelî hayatını hangi sistematik çerçevede sürdürdüğü ve öğrenciliği sırasında benimsemiş olduğu Şâfiî mezhebine bağlılığını devam ettirip ettirmediği merak konusu olmuştur. İlgili literatürde Kâdî Abdülcebbâr'ın hayatı boyunca Şâfiî mezhebini benimsediği iddiası çokça dillendirilmiştir. Öyle ki Şâfiî fakihlerin tanıtıldığı tabakât eserlerinde Abdülcebbâr'a bir Şâfiî olarak yer verilmiştir. Günümüze kadar devam eden bu anlayış akademik çalışmalarda da devam eden bir kabul halini almıştır. Acaba gerçek böyle midir? Bu sorunun peşine düşen elinizdeki araştırma, şu adımlarla konuyu incelemiştir: Önce Kâdî Abdülcebbâr'ın fıkıhta takip ettiği yol ile ilgili olarak literatürde zikredilen iddialar sergilenmiş, ardından Abdülcebbâr'ın Mu'tezile usûlündeki konumu ortaya konmuştur. Mu'tezilî bir âlimin benimsediği iddia edilen mezhebin kurucu imamının yani Şâfiî'nin (öl. 204/820) Mu'tezile'ye olan mesafesi ve hatta onunla mücadelesine değinildikten sonra Kâdî Abdülcebbâr'ın İmam Şâfiî'nin meşhur usûl görüşlerine muhalif tavırları tespit edilmiştir. Abdülcebbâr'ın usûl görüşlerini İmam Şâfiî'nin usûl görüşleriyle mukayese ederek ilerleyen işbu araştırma, onun amelî sahada Şâfiî mezhebini benimsemiş olduğu iddiasının çok isabetli olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Mukayeseyi, Şâfiî usûl düşüncesinin en ayırt edici 6 (altı) meselesi üzerinden yürüten araştırma Abdülcebbâr'ın İmam Şâfiî'ye ve Şâfiî usûlcülere açıkça muhalefet ettiğini göstermektedir. İslam hukuk metodolojisinin en önemli tartışma konuları arasında yer alan bu altı mesele şunlardır: Kur'an ve Sünnet'in birbirilerini nesh edip edemeyeceği, Peygamber'den nakledilen söz ve fiillerin kabulünün ön şartı olarak bunların Kur'an'a arzı yani delil olabilmesi için Kur'an'ın ilgili düzenlemesiyle uyumlu olup olmadığının tespiti hususu, kıyas sonucu ulaşılan hükmü bir gerekçeye dayanarak terk edip başka bir hüküm koymak demek olan istihsân, çözüm bekleyen yeni meselenin iki veya daha fazla asla/makûsün aleyhe birden benzemesi halinde birçok açıdan en çok benzediği düşünülen aslı dikkate alarak söz konusu yeni meseleye bu aslın hükmünü vermek demek olan şebih kıyası, mefhûmu'l-muhâlefenin yani bir sözün ters anlamının o sözdeki meselenin tam tersi olup hükmü belirtilmeyen meseleye aktarımı anlamına gelen karşıt kavram kanıtının sahih bir istidlal sayılıp sayılmaması ve emir kipinin hangi anlama geleceği konusu.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Fıkıh usulü, Kâdî Abdülcebbâr, Şâfiî, Mu'tezile, Fıkıh, Mezhep.

 bahaddinkarakuş42@gmail.com

 0000-0003-1980-0705

 yamanahmet@hotmail.com

 0000-0001-5358-1687

Citation / Atıf: Karakuş, Bahaddin- Yaman, Ahmet. "Mu'tezilî Âlim Kâdî Abdülcebbâr Şâfiî Miydi?". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 28/1 (Haziran 2024), 42-59. <https://doi.org/10.18505/cuid.1413018>

Giriş

Fıkıh usûlü İslâmî ilimlerin birçok dalıyla ilişkisi yanında, yöntemi ve maksadı itibariyle asırlar içinde özgün bir ilim dalı olarak teşekkül etmiştir. Farklı mezhep veya metodolojik tercihlere sahip olan âlimlerin ortaya koyduğu eserlerde bu özgünlüğün izlerini görmek mümkündür. Sadece fıkıhta değil kelâm, dil, tasavvuf ve diğer ilimler açısından ortak bir zemin teşkil etmesi ve dinî metinleri anlama konusunda ortaya çıkan ihtilafların belli bir sistematikte ele alınabilmesi için vaz' edilen usûl kuralları (metodoloji), en genel anlamıyla dini bütünüyle tutarlı bir şekilde anlama çabasının ürünü olarak okunmalıdır.

İmâm Şâfiî'nin (öl. 204/820) fıkıh usûlü tarihindeki müstesna konumu ve elimizdeki en eski usûl eserinin ona ait oluşu, mezhebinin müntesipleri tarafından sıklıkla ön plana çıkarılmıştır. Fakat Şâfiî mezhebinin özellikle hicrî beşinci asırdan itibaren usûl alanında farklı bir sürece girdiği hatta pek çok konuda makas değiştirdiği de bilinmektedir. İmâm Eş'arî'nin (öl. 324/935-36) ve Eş'arî-Şâfiî usûlcülerin getirdiği bazı yenilikler ve kelâmcıların eleştirilerine verdiği cevaplar Şâfiî usûlünün kelâmî-felsefî zemine doğru intikal etmesini beraberinde getirmiştir. Cüveynî (öl. 478/1085), Gazzâlî (öl. 505/1111) ve Râzî (öl. 606/1210) gibi kelâmcı usûlcüler yanında Şîrâzî (öl. 476/1083) ve Sem'ânî (öl. 489/1096) gibi kelâma mesafeli usûlcülerin yaklaşımları mezhep içinde farklı tercihleri de beraberinde getirmiştir. Özellikle kelâmî-felsefî tartışmaların etkisi Şâfiîliğin, Mu'tezile gibi İmâm Şâfiî'nin ilk hasımları olan bir ekolün âlimlerinden istifade etmesini beraberinde getirmiştir. Öyle ki mütekellimîn olarak ifade edilen ve özellikle Şâfiî usûlcülerin takip ettiği usûl çizgisinin en temel eserleri arasında Kâdî Abdülcebâr (öl. 415/1025) ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin (öl. 436/1044) eserleri zikredilir olmuştur.¹ Bu yaklaşımın bir sonucu olarak Kâdî Abdülcebâr gibi önde gelen bir Mu'tezilî âlimin Şâfiî mezhebi müntesibi olarak nitelendirilmesi ve buna bağlı olarak da Şâfiî tabakâtıyla ilgili eserlerde ismine yer verilmesi sürpriz olmayacaktır. Ancak Mu'tezile açısından bakıldığında onların Şâfiîliğe hatta fıkıha özel bir ilgi duyduklarını söylemek güçtür.² Özellikle Şâfiî'nin haber teorisi, kelâma mesafeli duruşu ve akliyyât alanını daraltmak kastıyla kıyas alanını nassa bağlayarak olabildiğince genişletmesi dikkate alınınca Şâfiî'nin din ve fıkıh anlayışı ile Mu'tezile arasında bir doku uyumsuzluğu olacağı hemen teşhis edilebilecektir.

Kâdî Abdülcebâr'ın Mu'tezile tabakât eserlerindeki tasvirinden Şâfiî mukallidi olduğunu anlamak bir hayli güç olduğu halde Şâfiî tabakât eserlerinde bu iddia bir "hakikat" gibi vurgulanagelmıştır. Ancak aşağıda ele alacağımız, çoğunluğu usûl meselelerinden birkaçı da fûrû meselelerden oluşan tercihlerinde Abdülcebâr'ın İmâm Şâfiî'ye ve Şâfiî usûlcülere açıkça muhalefet ettiği görülecektir. Her ekolde bazı mezhep müntesiplerinin kurucu imama ve mezhebin genel tavrına muhalefet ettiği ve bunun o âlimi doğrudan mezhep dışına çıkarmayacağı malumdur. Ancak Abdülcebâr'ın muhalefetlerinin bunun ötesinde, Şâfiîliğe ruhunu veren temel meseleleri de içerecek boyutlarda olması Abdülcebâr'ın Şâfiî olarak tanımlanmasını tartışılır kılmaktadır.

¹ Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît fî usûli'l-fıkh* (b.y.: Daru'l-Kütübî, 1994), 1/5; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn el-Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl fî şerhi'l-Mahsûl* (b.y.: Mektebetü Nizar, 1995), 1/91.

² Mu'tezile'nin fıkıha mesafeli tavırlarına dair bir tahlil için bk. Bahaddin Karakuş, *Hicri II-VI Asırlarda Mu'tezile Fıkıh Usûlünün Hanefî Usûlüne Etkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 34-36.

Diğer yandan Abdülcebbar'ın Şâfiî'ye muhalefet ettiği konularda genellikle görüşlerinin Hanefî mezhebiyle uyumlu bir çizgide seyretmesi onun Şâfiîlikten çok Hanefîliğe yakın olduğu gibi bir yoruma da imkân tanımaktadır. Abdülcebbar'ın usûl düşüncesinin bütünüyle resmedilmesi için daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç duyulacağı açıktır. Ancak çalışmamızda Şâfiîliğe rengini veren ve bizzat kurucu imam tarafından vaz edilen temel esaslar incelenmeye çalışılmıştır. Abdülcebbar'ın buralarda Şâfiî'ye ve Şâfiî usûl düşüncesine yaptığı esaslı muhalefet Şâfiî mezhebine intisâbını oldukça tartışmalı hale getirmektedir. Mevcut görüşlerine bakarak onu Hanefî usûlünün bir parçası olarak okumak da tam olarak hakikati yansıtmayabilir. Çünkü o eserlerinde açıkça kendisini hocaları olan Cübbâfleri takip eden bir tarzda konumlandırmış, nadiren onlara muhalefet etmeyi tercih etmiştir. Bu açıdan onun ana hatlarıyla Mu'tezile-Behşemiyye usûl çizgisinde seyreden kimi zaman da müstakil hareket etmeyi tercih eden bir fıkıh usûlcüsü olarak düşünülmesi daha doğru görünmektedir.

Klasik dönemde Abdülcebbar'ın Şâfiîliği hususunda genel bir kabul bulunduğu için günümüzdeki akademik çalışmalarda da bu kabulün devam ettirildiği görülmektedir. Kâdî Abdülcebbar'ın usûlî görüşlerini ihtivâ eden çeşitli çalışmalar³ yapılmakla birlikte görebildiğimiz kadarıyla doğrudan onun görüşlerinin Şâfiî mezhebinin usûl ve fîrû anlayışıyla ne derece örtüştüğünü ele alan müstakil bir çalışma yapılmamıştır.

1. Kâdî Abdülcebbar'ın Fıkıh Mezhebi ile İlgili İddialar

Kâdî Abdülcebbar'ın fıkıhta Şâfiî olduğuna dair Mu'tezilî kaynaklardaki ilk bilgi, öğrencisinin öğrencisi olan Hâkim el-Cüşemî (öl. 494/1101) tarafından nakledilmektedir. Sonraki birçok kaynak ve günümüzdeki araştırmalar bu nakle dayanmaktadır. Ancak dikkatle incelendiğinde Cüşemî'nin ifadeleri, Kâdî Abdülcebbar'ın Şâfiîliğini devam ettirdiğine dair bazı kuşklar doğurmaktadır.

Nakledildiğine göre Kâdî Abdülcebbar, Mu'tezile mezhebine intikal etmeden önce Şâfiî olması hasebiyle, Hanefî olan hocası Ebû Abdullah el-Basrî'den (öl. 369/979-80) fıkıh tahsil etmek düşüncesiyle kendisine intisâb ederek Hanefî mezhebine geçmek istediğini belirtmiştir. Hocası, fıkıhta her müctehidin isâbet ettiği (tasvîb-musavvibe) görüşüne binâen Şâfiî mezhebinde kalmasını önermiş, Kâdî Abdülcebbar da böyle yapmıştır. Ancak Ebû Abdullah el-Basrî'nin Irak Hanefîleriyle birlikte eşbeh görüşünü benimsediği dikkate alınırsa talebesinin farklı bir mezhepte kalmasını önemsemediğini ifade eden bu rivayet sorunlu hale gelmektedir. Çünkü her ne kadar eşbeh görüşü, musavvibe içinde konumlandırılrsa da aralarında şöyle bir ince fark bulunmaktadır: Eşbeh anlayışına göre herhangi bir konudaki ihtilafı fikhî hükümlerin her biri doğruysa da onlardan sadece biri Allah katında diğerlerinden daha doğrudur, hatta Şârî bu konuda bir hüküm verseydi bu en doğru olan görüşü bize bildirirdi.⁴ Yani kendisi Hanefî olan Ebû Abdullah el-

³ Bu çalışmalardan bazıları: David R. Vishanoff, *The Formation of Islamic Hermeneutics* (New Haven: American Oriental Society, 2011); Abdulvasif Eraslan, "Mu'tezile'ye Göre Hadis Tenkid Kriterleri: Kâdî Abdülcebbar Örneği", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 17/2 (31 Aralık 2019), 119-138; Ramazan Çöklü, *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022).

⁴ Ebû Tâlib en-Nâtık-Bilhak Yahyâ b. el-Hüseyn el-Hârûnî, *el-Muczâ fi usûli'l-fikh*, thk. Abdülkerim Cedbân (Yemen: y.y., 2013), 4/163; Ebû Tâlib en-Nâtık-Bilhak Yahyâ b. el-Hüseyn el-Hârûnî, *Cevâmiü'l-edille fi usûli'l-fikh* (Avusturya: Avusturya Ulusal Kütüphanesi: Glaser Koleksiyonu, 205), 57a; Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ali el-Basrî, *el-Mu'temed fi usuli'l-fikh* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403), 2/371.

2. Kâdî Abdülcebbâr'ın Mu'tezile Usûlündeki Konumu

Mu'tezile'nin fıkıh usûlündeki görüşlerinin şekillenmesini kelâmında olduğu gibi Bağdat ve Basra olarak iki ana damar üzerinden takip etmek mümkündür. Bağdat ekolü daha çok usûlün temel konuları olan kıyas, icma ve haber-i vâhidin reddi gibi aykırı görüşleriyle ön plana çıkmaktadır. Ancak bu durum sahâbeden itibaren tevârüs eden ilim geleneğiyle örtüşmediği için olsa gerek, Basra Mu'tezilesi Ehl-i sünnet ile daha uzlaşmacı bir tavır sergilemiş, zikri geçen asılları kabul etmiştir. Böylece bizim fıkıh usûlü alanında görüşlerine vâkıf olduğumuz ve Mu'tezile'nin usûl görüşleri aktarılırken zikri geçen Basra Mu'tezilesinin meşhur isimleri ön plana çıkmıştır.

Mu'tezile usûlünün sistematik hale gelmesinde özellikle Basra Mu'tezilesi'nden Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/916) ve Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin (öl. 321/933) en büyük katkıyı yaptıkları görülmektedir. Bu iki ismin usûl meselelerinin temel konularının tamamında görüş sahibi olduğunu söylemek mümkündür. Ebû Hâşim el-Cübbâî'den itibaren Behşemiyye ismini alan Basra Mu'tezilesinin takipçisi olan Kâdî Abdülcebbâr bu iki ismin usûl görüşlerine sık sık atıfta bulunmuş, kimi zaman onların görüşlerini şerh etmiş, kimi zaman da bazı tadillerde bulunarak Basra usûl geleneğinin oluşumuna ciddi katkılar yapmıştır. Cübbâîlerin, Abdülcebbâr gibi usûl meselelerini bütünüyle ele alan eserler yazdıkları kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Kâdî Abdülcebbâr'ın nakillerinden onların üçüncü asrın sonundan itibaren Mu'tezile usûlünde mütemekkin bir usûl çizgisi oluşturmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. İşte bu çizginin takipçisi olan Kâdî Abdülcebbâr, kelâm ilmi yanında fıkıh usulü alanında da eserler vermiştir. Mu'tezile'nin ikinci altın çağını yaşadığı dördüncü asırda, talebeleri aracılığıyla sadece Mu'tezile usûlüne değil aynı zamanda genel olarak mütekellim usûlüne de esaslî bir katkı yapmıştır.

Kâdî Abdülcebbâr önce *el-Umed* ve *en-Nihâye* ismiyle iki usûl eseri meydana getirmiştir. Mu'tezile'nin esaslarını tedvin ettiği ansiklopedik eseri *el-Muğnî*'nin on yedinci cüzünü eş-Şer'ıyyât ismiyle çeşitli usûl meselelerine ayırmıştır. Bu eserinde önceki iki usûl eserine yaptığı atıflar eş-Şer'ıyyât'ın onun bu alandaki en son eseri olduğunu ve ilim yolculuğunun daha erken dönemlerinde de çok farklı bir usûl tasavvurunun olmadığını gösterir ki bu durum konumuz açısından önemlidir. Çünkü az sonra inceleyeceğimiz üzere, her üç eserde görülen bu yeknesak yapıdaki usûl düşüncesinin İmâm Şâfiî'ye açıkça muhalif yönleri vardır.¹⁰

Kâdî Abdülcebbâr *el-Muğnî*'nin eş-Şer'ıyyât bölümünde her ne kadar fıkıh usûlü meselelerinden bahsetmiş olsa bile bu konulara girmesinin asıl nedeninin va'd ve vaîd, esmâ ve ahkâm, emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker gibi kelâmî ilkeler olduğunu, fıkıh usûlüyle daha yoğun bir ilgi kurulacak şekilde diğer usûl eserlerinde ayrıca bu konuları işlediğini belirtmiştir.¹¹ Kâdî Abdülcebbâr'ın usûlî görüşlerini izleyebildiğimiz bir diğer eser de öğrencisi İbn Metteveyh'in (öl. 5./11. yüzyılın ortaları) *el-Mecmû fi'l-Muhît bi't-teklîf*'idir. Bazı kaynaklarda Kâdî Abdülcebbâr'a nisbet edilen bu metin esasen İbn Metteveyh'in Kâdî Abdülcebbâr'ın ifadelerini kendi üslubuyla naklettiği bir kitaptır. *el-Mecmû*'nun yazma halinde bulunan dördüncü cüzünde Kâdî Abdülcebbâr'ın elfaz bahisleri, sünnet, icma ve kıyas konularına dair ifadelerini görmek mümkündür.¹²

¹⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 17/90, Kazvîni, *el-Vâzih*, 336, Basrî, *el-Mu'temed*, 2/190-191.

¹¹ Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl* (Kahire: eş-Şirketü'l-Mısriyye, 1960), 17/3-5, 92, 101.

¹² Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed İbn Metteveyh, *el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-teklîf* (Riyad: Mektebetü Câmîatü İmâm Muhammed, 8737), 36b-117a; Abdullah el-Gızzî - Muhammed el-Hüseynî, "el-Mu'tezile ve Usûli'l-fikh", *el-Vâzih*, mlf. Ebû Yusuf el-Kazvîni (Riyad: Daru'l-Fâris, 2022), 64.

Kâdî Abdülcebbâr'ın vefatından sonra da usûldeki etkisi devam etmiştir. Kâdî Abdülcebbâr'ın usûl eseri *Umed*'i şerheden¹³ Ebü'l-Hüseyin el-Basrî (öl. 415/1025),¹⁴ dakîkü'l-ke'lâmın konusu olan felsefî meselelerin bu kitaba dercedilerek fıkıh usûlü açısından pek de faydası olmayan birçok konunun, usûle dâhil edilmesinin usûl meselelerini kavramayı zorlaştırdığını düşünmüştür. Bu yüzden bazı kelâmî-felsefî konulardan arındırılarak usûl konularına yoğunlaşan ve Kâdî Abdülcebbâr'ın değinmediği konuları da içine alan yeni bir usûl eseri yazma ihtiyacı hissederek *Mu'temed*'ini telif etmiştir.¹⁵ Fakat Ebü'l-Hüseyin el-Basrî muhteva olarak mahza dakîkü'l-ke'lâma ait konuları dışarda tutmaya çalışsa da, onun âm-hâs, emir-nehî, kıyas-illet vb. birçok temel fıkıh usûlü meselesindeki tercihlerini şekillendiren de yine kelâmî kabulleri olmuştur.

Kâdî Abdülcebbâr'ın usûl görüşlerine yer veren bir diğer önemli talebesi Ebû Yusuf el-Kazvî'nî'dir (öl. 488/1095). Onun günümüze ulaşan eserlerinde rastlanmayan bazı usûlî tercihlerine Kazvî'nî'nin *el-Vâzih* isimli usûl eserinde rastlanmaktadır. Kâdî Abdülcebbâr'ın talebesi Ebû Hamid en-Nisâbü'rî (öl. 5./11. yy) aracılığıyla Kâdî Abdülcebbâr'ın usûl görüşlerine vâkıf olduğu düşünülen Zeydî-Mu'tezilî usûlcü Hâkim el-Cüşemî, i'tizâlin esaslarını ele almak üzere telif ettiği *Uyûnu'l-mesâil*'in bir bölümünü usûl konularına ayırmıştır. Kâdî Abdülcebbâr'ın *Muğni*'indeki yöntemini takip ettiği bu

¹³ Bazı kaynaklarda yer alan, Ebü'l-Hüseyin'in, Abdülcebbâr'ın *Umed*'ini, *Mu'temed* isimindeki kitabında şerh ettiğine dair bilgi (İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbâr* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 214) doğru değildir. Çünkü kendisi *Mu'temed*'in başında önce *Umed*'i şerhettiğini daha sonra *Umed*'in tertibi ve mesâilini esas alarak dakîkü'l-ke'lâm/felsefe konularından arındırmak suretiyle *Mu'temed*'i müstakil olarak telif ettiğini söylemektedir. Basrî, *el-Mu'temed*, 1/3.

¹⁴ Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin *el-Umed*'e yaptığı şerh günümüze ulaşmamıştır. Eserin Vatikan Kütüphanesi'nde (nr. 1100) bulunduğu söylenen ve başı ile sonu eksik bir nüshası icmâ, kıyas ve ictihad bölümlerini kapsamakta olup Abdülhamîd b. Ali Ebû Züneyd tarafından iki cilt halinde neşredilmiştir: Muhammed b. Ali Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, *Şerhu'l-Umed*, thk. Abdülhamîd b. Ali Ebû Züneyd (Kahire: Daru'l-Matbaati's-Selefiyye, 1410). Fakat Vatikan'daki bu nüsha ile ilgili çelişkili bilgiler bulunmaktadır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde Kâdî Abdülcebbâr maddesinde bu nüshanın Abdülcebbâr'ın *en-Nihâye*'sinin bir nüshası olması muhtemeldir denilirken, Fuat Sezgin'in bu nüshanın *el-Hilâf beyne's-Şeyhayn, el-Hilâf fi Usûli'l-fıkh* ve *el-Umed* eserlerinden biri olması hususunda tereddüde düştüğü aktarılmaktadır. Metin Yurdağür, "Kâdî Abdülcebbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/104. Fakat Ebû Abdullah el-Basrî'nin talebesi Zeydî-Mu'tezilî usûlcü Nâtık-Bilhak el-Hârûnî'nin fıkıh usûlü eseri *el-Muczi*'nin neşredilmesiyle birlikte daha önce *Şerhu'l-Umed* adıyla neşredilen eserin aslında *el-Muczi*'den bir bölüm olduğu anlaşılmıştır. Eserin muhakkikinin delillendirdiği üzere icma vb. bazı bahislerdeki ibareler mukayese edildiğinde Vatikan nüshasının *Şerhu'l-Umed* ya da başka bir eser değil, *el-Muczi*'nin bir parçası olduğu açıkça görülecektir. Gızzî - Hüseyinî, "el-Mu'tezile ve Usûli'l-fıkh", 67-68; Ahmet Temel, "Zeydî Usul-i Fıkıhı Diye Bir Şey Var mı? Ekolün Tamamlanmış İlk Usul Kitabı Olan Nâtık bi'l-hakk'ın (340-424/951-1033) el-Muczi fi Usûli'l-fıkh Adlı Eseri Üzerinden Zeydî Usul Düşüncesinin Mahiyetine Dair Bir İnceleme", *Kilitbahir* 15 (18 Eylül 2019), 33-374. Vatikan nüshası için bk. Ebû Tâlib en-Nâtık-Bilhak Yahyâ b. el-Hüseyin Hârûnî, "el-Muczi fi usûli'l-fıkh" (Erişim 17 Haziran 2023).

¹⁵ Basrî, *el-Mu'temed*, 1/3. Kelâm meselelerinin fıkıh usûlü metinlerine nüfuzuna dair tepkisel bir diğer yaklaşımı Şâfiî gelenek içinde Ebû İshak eş-Şîrâzî (öl. 476/1083) ve talebesi Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî'de (öl. 489/1096) görmek mümkündür. Şîrâzî, *et-Tebşira*'da çoğu yerde Eş'arîlerin görüşünü verdikten sonra Şâfiî usûlüne uygun gördüğü görüşü "bizim görüşümüzün delilleri şunlardır" diyerek temellendirmiştir. Sem'ânî de *Kavâtiü'l-edille*'sinin mukaddimesinde eseri yazma sebeplerini belirtirken yaşadığı zamana kadar birçok usûl eserinde fıkihtan alabildiğine uzak olduğunu düşündüğü kelâmcıların menheci takip edildiği halde kendisinin fukahannın menhecini takip ettiğini vurgulamış, hatta Eş'arîleri bazı görüşlerinden dolayı açıkça Şâfiî'nin mezhebinden ayrılmakla itham etmiştir. Ebû İshâk Cemâlüddîn eş-Şîrâzî, *et-Tebşira fi usûli'l-fıkh* (Dimeşk: Daru'l-Fıkr, 1403), 289, 335; Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî, *Kavâtiü'l-edille fi'l-usûl* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 1/18, 19, 215.

eserinde sık sık Kâdî Abdülcebbâr'ın görüşlerine atıfta bulunmuştur. Böylece Kâdî Abdülcebbâr'ın görüşlerinin Mu'tezile içinde kendisinden sonraki asırlarda da etkisinin devam ettiği görülmektedir. Çünkü zikri geçen eserler Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (öl. 235/849-50 [?]) ve Cübbâiler gibi Kâdî Abdülcebbâr'ın görüşlerini de Mu'tezile meşayihî içinde kayda değer bir isim olarak aktarmaktadır.¹⁶ Diğer yandan Kâdî Abdülcebbâr'ın Müttekellim usûlüne etkisi de bizzat Müttekellimîn usûl eserlerinde belirtilmiştir. Kâdî Abdülcebbâr ve Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin usûl eserleri, kendinden sonraki Şâfiî-Müttekellim usûl eserlerinin kurucusu kabul edilmiş, bu arada Mu'tezile'nin başlattığı birçok kelâmî tartışma usûl eserlerinde geniş yer bulmuştur.¹⁷

Araştırmamızın bu noktasında Kâdî Abdülcebbâr'ın Şâfiî'nin meşhur usûl görüşlerine muhalif tavırlarına geçmeden önce İmâm Şâfiî'nin Mu'tezile'ye bakışı ve onlarla ilmi mücadelesine değinmek yerinde olacaktır.

İmâm Şâfiî'nin Mu'tezileyle ilk tanışması muhtemelen Mekke ve Medine'de eğitim gördüğü dönemde kendilerinden hadis ve fıkıh okuduğu Mu'tezilî âlimler olan Müslim b. Halid ez-Zenci (öl. 187/797) ve İbrahim b. Ebû Yahya (öl. 184/800) ile olmuştur.¹⁸ Daha sonra hayatının bir bölümünü geçirdiği Bağdat, Mu'tezile'nin oldukça etkin olduğu bir coğrafyadır. Nitekim Şâfiî'nin kelam ehli kimselerle ve özellikle Mu'tezilî olduğunu düşünebileceğimiz hasımlarıyla yaşadığı tartışmaların etkisi eserlerine de sirayet etmiştir. Bu tartışmaların hem usûl¹⁹ hem fıkıh²⁰ alanında cereyan ettiği görülmektedir.

Kelâma dair konularda konuşmaktan mümkün olduğunca imtina etse de kendi dönemindeki kelâmî meselelere vâkıf olduğunu bildiğimiz Şâfiî'nin²¹ *er-Risale*'sinde âm ve hâs lafızlar, icma ve nesih gibi çıkışı itibariyle kelâmî tartışmaların odağında yer alan konulara geniş yer ayrılmıştır. Günümüze ulaşan ve usûl konularından önemli bir kısmına değinen ilk eserin İmâm Şâfiî'nin *er-Risâle*'si olması hasebiyle kendi tâbileri tarafından usûl ilminin kurucusu ve bu alanda ilk eser veren âlim olarak anılmıştır.²² Ancak tarihi veriler, *er-Risâle*'nin yazılış süreci ve muhtevası Şâfiî'nin bu

¹⁶ Ebû Yûsuf Abdüsselâm b. Muhammed Kazvînî, *el-Vâzih*, thk. Abdullah el-Gazzî - Muhammed el-Hüseyinî (Kuveyt: Darü'l-Fâris, 2022), 188, 224, 270, 318; Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed Cüşemî, *Uyûnü'l-mesâ'il*, thk. Ramazan Yıldırım (Kahire: Daru'l-İhsan, 2018), 173, 177, 187.

¹⁷ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 1/5. Karâfi de Râzî'nin *el-Mahsûl*'ünün dayandığı dört temel eserden ikisinin Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin *el-Mu'temed* ve *Şerhu'l-'Umed*'i olduğunu belirtmiştir. Karâfi, *Nefâ'isü'l-usûl*, 1/91. Bir başka usûlcü Cemâlüddîn el-İsnevî de (öl. 772/1370) benzer tespitlerde bulunmaktadır. Cemaleddin Abdürrahîm b. el-Hasen el-İsnevî, *Nihâyetü's-sûl şerhu Minhâci'l-vüsûl* (Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1999), 1/4.

¹⁸ Nail Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 61; Hüseyin Güleç, "Mutezili Âlim Müslim B. Halid Ez-Zencî -İmâm Şafii'nin İlk Hocası-", *Şarkiyat* 13/3 (30 Aralık 2021), 1280.

¹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *Cimâü'l-ilm (el-Ümm içinde)* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1990), 7/287.

²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut: Daru'l-Marife, 1990), 2/126.

²¹ "قال لي الشافعي: لو أردت أن أضع على كل مخالف كتابا لعلت، ولكن ليس الكلام من شأني، ولا أحب أن ينسب إلي منه شيء." Zehebî, *Siyer*, 10/31. Şâfiî'den yapılan çok sayıda nakil, bulunduğu coğrafyalarda sık sık kelâmî tartışmaların cereyan ettiğini göstermektedir. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin Beyhakî, *Menâkibu's-Şâfiî* (Kahire: Mektebetü Dari't-Turâs, 1970), 1/452; Celâlüddîn Abdürrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Savnü'l-mantık ve'l-keâm 'an fenneyi'l-mantık ve'l-keâm* (Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1947), 63-66.

²² Beyhakî, *Menâkibu's-Şâfiî*, 1/66; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin er-Râzî, *Menâkibü'l-İmâmi's-Şâfiî* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1986), 156-157. Bununla birlikte Wael Hallaq gibi bazı çağdaş araştırmacılar, İmâm Şâfiî'nin fıkıh usûlüne dair bazı konuları yazmış olmasını ona usûl ilminin kurucusu vasfını vermek için yeterli görmemiştir. Nitekim

eserinin aslında, kendi döneminde çoğu Mu'tezile tarafından başlatılan usûl tartışmalarına bir tepki olarak kaleme alındığını göstermektedir. Nakledildiğine göre tebe-i tâbiîn muhaddislerinden Abdurrahman b. Mehdî (öl. 198/813-14), Şâfiî'ye mektup yazarak Kur'ân'ın mânâları, haberlerin kabul şartları, icma, kıyas, nâsih-mensûh ve âm-hâs konularında kendisini bilgilendirmesini istemiş, *er-Risale*'nin ilk versiyonu bu şekilde meydana getirilmiştir.²³ İbn Mehdî'nin Basra'da yani Mu'tezile'nin kurucu âlimlerinin yaşadığı ve yükselmeye başladığı bir dönemde Şâfiî'den böyle bir talepte bulunması Mu'tezile'nin zaten tartıştığı konularda elini güçlendirmek için Şâfiî gibi ehli hadise yakın bir fakihten yardım istediğini akla getirmektedir. Çünkü fıkıh usûlünün elfâz bahislerindeki tartışmalar, haberin delil değeri ve tasnifi, icmâ ve kıyasın hücciyeti gibi birçok temel konu, hicrî ikinci asırda ilk defa Mu'tezile tarafından gündeme getirilmiştir.

Şâfiî'nin Mu'tezile ile usûlî tartışmalara girdiği, eserlerinden takip edebildiğimiz bir husustur. Şâfiî'nin eserlerinde cevap vermeye çalıştığı muâriz görüşleri dile getirenlerin başında Hâricî ve Şiî gruplar yanında Mu'tezile de gelmektedir.²⁴ Nitekim İmâm Şâfiî'nin *Kitâbü'l-kıyâs*'da Mu'tezile'ye eleştiriler getirerek şahitliklerinin reddedilmesi gerektiğini savunduğu nakledilmiştir.²⁵ *er-Risale*'nin ya da daha genel anlamda Şâfiî'nin usûl düşüncesinin şekillenmesinde kendi dönemine kadarki Mu'tezile alimlerinin etkisinin olduğunu düşündüren başka deliller de vardır. Basra Mu'tezilesi'nden Ebû Bekir Abdurrahmân b. Keysân el-Esam'mın (öl. 200/816) en meşhur talebesi sayılan ve Mısır'da İmâm Şâfiî ile yaptığı münazaralarla tanınan İbrâhim b. İshak b. Uleyye'nin²⁶ (öl. 218/832) Şâfiî ile girdiği bir tartışma *Cimâû'l-ilm*'de aktarılmıştır. İsmi açıkça zikredilmeyen İbn Uleyye ile Şâfiî arasında geçen tartışmaların²⁷ icmânın mahiyeti, kapsamı ve temellendirilmesi ile ilgili olduğu göz önünde bulundurulunca hali hazırda zaten başlamış ve devam etmekte olan bir sürecin parçası olduğu varsayılabilir. Fakat İmâm Şâfiî eserlerinde kelimeler ehli olduğu anlaşılan hasımlarıyla tartışırken doğrudan kelimeler meselelerine girmek yerine konuyu fûrû fıkıh zemininde tutmak konusundaki hassasiyetini korumuştur. Esasen Ebû Hanîfe (öl. 150/767), Şâfiî'den daha fazla kelamla meşgul olduğu halde onun mezhebini takip eden usûlcülerin zamanla Fukahâ yöntemi, Şâfiî'nin mezhebini takip edenlerin ise Mütakellimîn yöntemi ismiyle özdeşleşmesi, aradan geçen asırlar içindeki değişimi göstermesi yönüyle manidardır.

onun usûl öğretileri ancak vefatından bir buçuk asır sonra İbn Süreyc (öl. 306/918), es-Sayrafi (öl. 330/941) ve Kaffâl (öl. 365/976) gibi fakihler sayesinde geçerlilik kazanmıştır. Wael B. Hallaq, "Was al-Shafii the Master Architect of Islamic Jurisprudence?", *International Journal of Middle East Studies* 25/4 (1993), 601.

²³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/404; Râzî, *Menâkıbü'l-İmâmi's-Şâfiî*, 153.

²⁴ Mehmet Saygın, "er-Risâle'deki İsimsiz Muhaliflerin Tespiti ve İmâm Şâfiî'nin Onlara Yönelik Eleştirileri -Sünnet'in Hücciyeti Bağlamında-", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13/2 (31 Aralık 2022), 274-280.

²⁵ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 1/18.

²⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Esam, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11/353.

²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs Şâfiî, *el-Ümm* (Beirut: Daru'l-Marife, 1990), 9/20; Ahmed Shamsy, *The Canonization of Islamic Law: A Social and Intellectual History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 55-63; Ahmet Temel, "Fıkıh Usûlünün Bağımsız Te'lif Asrında İcmâ' Tartışmaları: Hicri Üçüncü Asırda İcmâ' Delilinin Gelişimi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2020), 809. Şâfiî *el-Ümm*'ün farklı yerlerinden ehli kelâm adını verdiği grupla tartışmayı sürdürmüştür. Burada kastedilen kelâm ehli, Mu'tezile olmalıdır. Şâfiî, *el-Ümm*, 7/137, 287, 295; George Makdisî, "Şâfiî'nin Hukuki Teoloji Anlayışı: Usûl-i Fıkıhın Kökenleri ve Önemi", çev. Sami Erdem, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-15 (1997), 269.

3. Kâdî Abdülcebbâr'ın Şâfiî'nin Meşhur Usûl Görüşlerine Muhalefeti

Bu bölümde Kâdî Abdülcebbâr'ın, Şâfiîliğin temel usul görüşlerine muhalif olduğu görülen altı mesele ele alınacaktır. Bu meselelerin seçilmiş olması, bütün usul sistematığının neredeyse en tartışmalı ve furû üzerinde en belirleyici konuları olması sebebiyledir. Daha geniş bir araştırmayla bundan fazlasının bulunması muhtemel olsa da bizce, burada ele alınan görüşler bile Kâdî Abdülcebbâr'ın, Şâfiî usûl düşüncesiyle ne kadar esaslı görüş ayrılıkları bulunduğunu ve söz konusu mezhebe aidiyetinin ne kadar tartışmalı olduğunu göstermeye yetecek ölçüdedir.

3.1. Kitâb'ın ve Sünnet'in Birbirini Neshi

İmâm Şâfiî'nin *er-Risâle*'deki ifadelerinden Kur'ân'ın Sünnet tarafından neshine cevaz vermediği gibi Sünnet'in de Kur'ân tarafından neshine cevaz vermediği anlaşılmaktadır.²⁸ Kur'ân ve Sünnet'in her birini kendi arasında denk kabul eden Şâfiî'nin özellikle Kur'ân'ın Sünnet'i neshine kapı aralanması halinde karşılaşılabilecek sorunlardan duyduğu endişelerden dolayı bu kapıyı bütünüyle kapatma gayreti içinde olduğu müşâhede edilmektedir.²⁹ Şâfiî'nin ilk nesil talebelerinden Büveytî (öl. 231/846) ve Müzenî'nin (öl. 264/878) Şâfiî'nin neshe dair görüşünü benimsemiştir.³⁰ Daha sonraki Şâfiî usûlcüler ise Kitâb'ın Sünnet'le neshedilemeyeceğinin kesin olduğunda uzlaşmış olsa da Sünnet'in Kitâb'ı neshi hakkında farklı yorumlarda bulunmuşlardır.³¹ Hanefîler ise Kitap ve Sünnet'in birbirini neshinde bir beis görmemiştir.³²

Kâdî Abdülcebbâr bu konuya eş-Şer'ıyyât'ta yer vermiş ve görüşlerini geniş bir şekilde beyan etmiştir. Ona göre Kitâb'ın Sünnet tarafından tahsis edilemeyeceğini söylemek cehâlet alametidir ve tahsisi beyan olarak açıklamak doğru değildir. Aynı şekilde Şâfiî'nin Kur'ân'ın kat'iyet ifade etse bile Sünnet'le neshedilemeyeceğini söylemesi de hakikatten uzaktır. Çünkü Sünnet kat'iyet sınırına ulaştığında subûtu itibarıyla Kur'ân mesabesinde ve böyle bir durumda neshin sabit olmaması düşünülemez.³³ Kâdî Abdülcebbâr'ın nesih ile ilgili bu görüşü aynı zamanda Mu'tezilî usûlcülerin genel görüşüdür.³⁴ Böylece Kâdî Abdülcebbâr gerek Şâfiî'ye gerekse sonraki Şâfiî usûlcülere muhalefet etmiş olmaktadır.

²⁸ “إِنَّمَا نَسَخَ مَا نَسَخَ مِنَ الْكِتَابِ بِالْكِتَابِ، وَأَنَّ السَّنَةَ لَا نَاسِخَةَ لِلْكِتَابِ، وَإِنَّمَا هِيَ تَبَعٌ لِلْكِتَابِ... وَهَكَذَا سَنَةَ رَسُولِ اللَّهِ، لَا يَنْسَخُهَا إِلَّا سَنَةَ لِرَسُولِ اللَّهِ” Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940), 106.

²⁹ Şâfiî, *er-Risâle*, 110.

³⁰ Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 298, 309.

³¹ Şîrâzî, *et-Tebîr*, 264, 272; Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille*, 1/456; Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, thk. Cabir Feyyâz el-Alvânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1997), 3/340, 347; Sübkî, *el-İbhâc*, 2/247; Selman Demirboğa, *Cüveynî'nin Şâfiî'ye Muhalefet Ettiği Usûlî Konuların Tespit ve Tahlili* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 66.

³² Alâüddîn Abdülâzîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî* (Kahire: Daru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1308), 3/175.

³³ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 17/90.

³⁴ Ebû Yûsuf Abdüsselâm b. Muhammed el-Kazvîni, *el-Vâzih*, thk. Abdullah el-Gızzî - Muhammed el-Hüseynî (Kuveyt: Daru'l-Fâris, 2022), 277; Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed el-Cüşemî, *Uyûnü'l-mesâ'il*, thk. Ramazan Yıldırım (Kahire: Daru'l-İhsan, 2018), 201.

3.2. Hadislerin Kur'ân'a Arzı

İmâm Şâfiî *er-Risâle*'de ve diğer bazı eserlerinde farklı vesilelerle hadislerin Kur'ân'a arzına, yöntem olarak karşı çıkmıştır. Bu bağlamda o, muhaliflerinin delil olarak getirdiği *arz hadisini*³⁵ sahih bulmayarak reddetmiştir.³⁶ Bu rivayete göre bir hadisin delil olarak kabul edilip edilmemesi, Kur'ân'a muvafakatine bağlıdır. Onun, birçok Sünnet'in aslının doğrudan Kur'ân'da bulunmaması sebebiyle, arz yöntemiyle sünnetlerle amelin terk edilebileceği endişesini, Sünnet'in Kitap'la neshi meselesine benzer bir tasavvurla burada da taşıdığını söylemek mümkündür. Çünkü arz metoduyla, Sünnet'in en önemli vazifesi olan Kur'ân'ı beyan yönü devre dışı bırakılabilir ve bu, dinde birçok hükmün temellendirilmesini sorunlu hale getirebilir. Ayrıca hadislerin kabulünde Şâfiî'nin de önem verdiği kıstaslardan olan senet tenkidinin değerini düşürebilecektir. Sonraki Şâfiî usûlcüler bu rivayetin ve ilkenin kabulü hususunda Şâfiî'nin görüşüne uygun olarak hareket etmiştir.³⁷ Hanefî mezhebinde ise bu hadis Ebû Yusuf (öl. 182/798) tarafından ihticâc makamında nakledilmiş, müteahhir dönemde de hem bu hadis Hanefî usûlcülerce muteber görülmüş hem de mezhebin asıllarından biri olarak arz metodu benimsenmiştir.³⁸

Kâdî Abdülcebâr'a gelince, kelamcı zihin yapısının bir getirisi olarak eserlerinde senet tenkidine neredeyse hiç değinmediği halde metin tenkidine sık sık yer vermiştir. Bu bağlamda Şâfiî'nin aksine o, arz metodunu bir ilke olarak kabul etmiş, çeşitli eserlerinde tatbikatını da yapmıştır.³⁹ Ayrıca arz hadisini senedine yer vermeksizin nakletmiş, bu hadisin sahihliğine hükmetmiş ve ihticâc ederek tevlini de yapmıştır. Ona göre arz hadisinde kastedilen şey, amelî haber-i vâhidlerin Kur'ân'a arz edilmesinin gerekliliğidir. İtikâdî-kelâmî sahada ise haber-i vâhidlerle zaten istidlal edilmemektedir. Diğer yandan Kur'ân-Sünnet bütünlüğü dikkate alınarak, Kur'ân'ın mânâsının muhafazası için bu rivayete göre hareket edilmesi bir gerekliliktir. Çünkü Kur'ân'ın bizzat Allah tarafından korunacağı ayette belirtilmiştir. Sünnet için ise aynı durum geçerli değildir. Rasûlullah Sünnet'in muhafazası için bazı tedbirler almış, kendisi adına yalan uyduranlar hakkında tehdit içeren birçok haber nakledilmiştir. Aynı maksada matuf olarak hadislerin Kur'ân'a arz edilmesi Sünnet'in korunmasını sağlayan bir yöntemdir.⁴⁰

³⁵ Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), 2/97; Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer Dârekutnî, *Sünen* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 5/327.

³⁶ Şâfiî, *er-Risâle*, 225; Şâfiî, *el-Ümm*, 7/16; İbrahim Özdemir, "İmâm Şâfiî'de Hadisin Kur'ân'a Arzı", *Diyanet İlmî Dergi* 54/3 (15 Eylül 2018), 19.

³⁷ Râzî, *el-Mahsûl*, 3/91; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 6/263.

³⁸ Yakup b. İbrahim Ebû Yusuf, *er-Red ale Siyeri'l-Evzâî* (Hindistan: Lecnetü İhyâi'l-Meârifi'n-Nu'mâniyye, 1357), 25; Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî* (Beyrut: Daru'l-Marife, 2004), 1/365; Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl* (Katar: Matâbiu'd-Davhati'l-Hadisiyye, 1984), 433; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/10. Ebû Yusuf'tan rivayet edilen bu hadise Şâfiî sonrasında muhaddisler tarafından birçok eleştiri yöneltilmiştir. Fakat dikkatle incelendiğinde bu hadisin mürsel olması dışında muhaddisler açısından da bir kusurunun olmadığı görülmektedir. Nitekim Ebû Ğudde (öl. 1997) önceleri muhaddislerin tavrına binaen bu hadise uydurma hükmünü verdiğini fakat Ebû Yusuf'un naklettiği şeklini gördükten sonra bu hadisin irsali dışında muhaddislerce de sahih kabul edilmesi gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca bu hadis Ebû Yusuf dışında başka birçok râvî tarafından da nakledilmiştir. bk. Abdülfettah Ebu Ğudde, *Lemehât min târihi's-sünne ve 'ulûmi'l-hadîs* (Beyrut: Daru'l-Beşâ'iri'l-İslamiyye, 2008), 30; Abdülmecid et-Türkmânî, *Dirâsât fi usûli'l-hadîs ale menhecî'l-Hanefiyye* (Beyrut: Daru İbn Kesir, 2015), 311-330.

³⁹ Eraslan, "Mu'tezile'ye Göre Hadis Tenkid Kriterleri", 130-132.

⁴⁰ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 16/160; Seyyid, *Fazlü'l-i'tizal*, 156.

3.3. İstihsân

İmâm Şâfiî eserlerinde istihsânın şer'î deliller içerisinde konumlandırılmayacağını belirtmek üzere açık ifadeler kullanmıştır. Kategorik olarak istihsânı reddederken özellikle örf, maslahat ve hafî kıyasa dayanması hallerine itirazlarda bulunduğu görülmektedir.⁴¹ Kendisinin de kimi zaman “استحسن/güzel görürüm” ifadesini içtihadı kastederek, sadece dilsel manada kullanmasından sarf-ı nazar edersek, İmâm Şâfiî ve Şâfiî usûlcülerin özellikle Hanefîlerin yaptığı istihsân suretlerine itirazlar getirerek, istihsânı makbul olmayan deliller arasında zikretmişlerdir.⁴²

Kâdî Abdülcebbar'ın talebesi Ebû Yusuf el-Kazvî'nin ondan naklettiğine göre, Ebû Hanîfe ashâbı gibi Kâdî Abdülcebbar da istihsânın şer'î bir delil olduğunu savunmuştur.⁴³ Bir diğer talebesi Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin naklettiğine göre Kâdî Abdülcebbar, istihsânın şer'î delillerden kabul edilmesi suretinin ya bir kıyastan daha kuvvetli bir kıyasa yahut nassa udûl edilmesi suretiyle meydana geleceğini belirtmiştir.⁴⁴ Ayrıca Kâdî Abdülcebbar'ın hocası Ebû Abdullah el-Basrî başta olmak üzere Mu'tezilî usûlcülerin genel olarak istihsânı şer'î bir delil olarak kabul ettiği bilinmektedir.⁴⁵

3.4. Şebeh Kıyası

Şâfiî usûlcüler ilke olarak şebeh kıyasını muteber bir kıyas şekli olarak kabul ederler. Onlara göre bu kıyas şekli şöyle tarif edilmektedir: Fer'in/makîsin iki veya daha fazla asla/makîsün aleyhe birden benzemesi halinde birçok açıdan en çok benzediği düşünülen aslı dikkate alarak fer'in hükmünü belirlemektir.⁴⁶ İmâm Şâfiî'nin şebeh kıyasının türlerinden *şebeh fi'l-ahkâmı* mı yoksa *şebeh fi's-sûreti* mi delil olarak kullandığı tartışmalı olsa da kendi eserlerinde her iki şebeh kıyasıyla da istidlalde bulunduğu görülmektedir.⁴⁷

Mu'tezile meşâyihinin ve Hanefîlerin tercihi ise şebeh kıyasının her iki şekliyle de muteber bir delil olmaması yönündedir. Onlara göre ahkâm da ya da surette benzerliğe değil illetin müessir olmasına itibar edilmesi gerekir.⁴⁸ Kâdî Abdülcebbar eş-Şer'iyât'ta konuyu ele aldığı bölümde Şâfiî'nin görüşüne yer vermiştir. Ona göre, Şâfiî'nin kitaplarında bahsedildiği şekliyle fer'in iki veya daha fazla asla benzerlik ihtiva etmesi halinde şebeh kıyası yapılmıştır. Ancak bu kıyas şekli sahih değildir. Çünkü illetin şer'î hükümde muteber olması ancak müessir olmasıyla mümkündür.⁴⁹ Yine onun *Edebü'l-cedel*'de ifade ettiğine göre şer'î hükmün ancak şer'î bir delil yahut zann-ı gâlibi gerektirecek bir emare ile ispat edilmesi gerekir. Aslın her bir vasfının illet olarak kabul edilemeyeceği açık olduğuna göre ancak müessir olma özelliği taşıyan bir nitelik illet olarak belirlenebilecek ve hüküm de bunun varlığına göre intikal ettirilecektir.⁵⁰

⁴¹ Şâfiî, *er-Risâle*, 503; Şâfiî, *el-Ümm*, 7/313; Soner Duman, *Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2009), 79-81.

⁴² Şirâzî, *et-Tebîr*, 494; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ* (Beirut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 171-173.

⁴³ Kazvî, *el-Vâzih*, 336.

⁴⁴ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/190-191.

⁴⁵ Hârûnî, “el-Muczî fi usûli'fıkh”, 4/106; Basrî, *el-Mu'temed*, 2/295; Cüşemî, *Uyûnü'l-mesâ'il*, 242.

⁴⁶ Râzî, *el-Mahsûl*, 5/202; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen el-İsnevî, *Nihâyetü's-sûl fi şerhi Minhâci'l-usûl* (Beirut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 331.

⁴⁷ Şâfiî, *el-Ümm*, 3/159, 253, 254, 5/138. Ayrıca bk. Abdurrahman Candan, “İletinin Formelliğinden Benzerliğin Sadeliğine: Hükümlerin Tespitinde Şebeh Yöntemi”, *Diyanet İlmî Dergi* 48/1 (2012), 121-143.

⁴⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl* (Kuveyt: Kuveyt Vakıflar Bakanlığı, 1994), 4/147; Hârûnî, *el-Muczî*, 3/368; Kazvî, *el-Vâzih*, 332; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, 608-609.

⁴⁹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 17/353-354.

⁵⁰ Kazvî, *el-Vâzih*, 333.

3.5. Mefhûmu'l-muhâlefenin Hücciyeti

Cüveynî'ye göre İmâm Şâfiî *Risâle*'sinde mefhûmu, mefhûmu'l-muvâfaka ve mefhûmu'l-muhâlefe olarak ikiye ayırmış ve mefhûmu'l-muhâlefeyi hüccet kabul etmiştir.⁵¹ Mezhep içinde bazı ihtilaflar olmakla birlikte Şâfiî usûlcülerin çoğunun mefhûmu'l-muhâlefeyi delil kabul ettiğini söylemek mümkündür.⁵² Buna mukabil, Hanefîler'e göre mefhûmu'l-muhâlefe sahih bir istidlal yolu olarak kabul edilmemiştir.⁵³

Kâdî Abdülcebbar'a göre de mefhûmu'l-muhâlefe hükme ulaştırılan bir istidlal şekli değildir. Mesela ru'yetullah konusu bağlamında "Hayır, şüphesiz onlar, kıyamet günü Rablerini görmekten mahrum bırakılacaklardır."⁵⁴ ayetinde kafirlerin rablerini görmekten mahrum kalacakları belirtildiğine göre mefhûmu'l-muhâlefe tarikiyle müminlerin rablerini göreceklerini iddia edenlere itiraz etmiştir. Çünkü mefhûmu'l-muhâlefe fîrû fıkhıta bile delil değilken usûlü'd-dîninde delil olması evleviyetle mümkün değildir.⁵⁵ Kâdî Abdülcebbar'ın bizzat kitaplarından nakilde bulunan öğrencileri Kâdî Abdülcebbar'ın görüşünü bu şekilde vermiştir. Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin naklettiğine göre Ebû Abdullah el-Basrî ve Kâdî Abdülcebbar'ın hükmün bir isme ya da sığata ta'lik edilmesinin onun dışındakilerin hükmünü nefyetmeyi gerektirmeyeceğini söylemeleri, onlara göre mefhûmu'l-muhâlefenin delil olmayacağını gösterir.⁵⁶ Ebû Yusuf el-Kazvî'nin *el-Umed*'den iktibasla Kâdî Abdülcebbar'ı mefhûmu'l-muhâlefeyi kabul etmeyen usûlcüler arasında zikretmesi⁵⁷ Kâdî Abdülcebbar'ın aslında Mu'tezile'nin de genel görüşüne⁵⁸ bağlı kalarak bu delili muteber kabul etmediğini ispat etmektedir. Ayrıca müteahhir dönem Şâfiî usûlcülerin ifadelerinden de Kâdî Abdülcebbar'ın bu olumsuz görüşe sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹

3.6. Emrin Vücup İfade Etmesi

Şâfiî usûlcüler tarafından, karinelere hâlî olan emrin hükmü konusunda İmâm Şâfiî'ye çeşitli görüşler nispet edilmiştir. Ancak Cüveynî'ye ve Şîrâzî'ye göre Şâfiî'nin esas görüşü emrin vücup ifade etmesi yönündedir. Nitekim kendileri de bu görüşü savunmuşlar ve mezhep içindeki diğer görüşleri bazı Şâfiî kelimcülerin ve Mu'tezile'nin kavli olarak konumlandırmayı tercih etmişlerdir.⁶⁰ Sonraki Şâfiî usûlcülerin genel temâyülü mezhepte vücupiyet görüşünün ağırlık kazandığına işaret etmektedir.⁶¹ Hanefî usûlcüler de aynı şekilde karinelere hâlî olan emrin vücup ifade ettiğini belirtmektedir.⁶²

⁵¹ Şâfiî'nin günümüze ulaşan *Risâle*'sinde doğrudan bu tabirlere rastlanamamakla birlikte Cüveynî'nin *Risâle*'nin farklı bir versiyonunda bu ifadeleri görmüş olması ya da onun ifadelerinden çıkarım yoluyla bu sonuca ulaşmış olması mümkündür. İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fikh* (Katar: Katar Devleti, 1979), 1/165-166; Davut İltaş, *Fıkh Usûlünde Mütakellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı* (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2011), 354.

⁵² Cüveynî, *el-Burhân*, 1/168; Şîrâzî, *et-Tebşıra*, 218; Sem'ânî, *Kavâtî'u'l-edille*, 1/238; Râzî, *el-Mahsûl*, 2/136-137.

⁵³ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 1/291; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/253.

⁵⁴ el-Mutaffifîn 83/18.

⁵⁵ Ebû'l-Hasen b. Ahmed b. Abdülcebbar Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2013), 2/431.

⁵⁶ Basrî, *el-Mu'temed*, 1/154.

⁵⁷ Kazvî, *el-Vâzih*, 208.

⁵⁸ Hârûnî, *el-Muczî*, 1/358.

⁵⁹ Çöklü, *Fıkh Usûlü Kelâm İlişkisi*, 235.

⁶⁰ Şîrâzî, *et-Tebşıra*, 26-27; Cüveynî, *el-Burhân*, 1/68.

⁶¹ Seyfüddîn Alî b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm* (Beirut: Daru'l-Kütübi'l-Arabî, 1404), 2/177; Sübkî, *el-İbhâc*, 2/18; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 3/286.

⁶² Cessâs, *el-Fusûl*, 2/87; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/15.

Mu'tezile meşâyihinden Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî ve Kâdî Abdülcebbâr'a göre emir, karinelere hâlî olması halinde vücup ifade etmeyecektir. Çünkü emir lügatte mutlak manada emredenin iradesini gösterir, hakîm olan Şârî söz konusu olduğunda ise emirdeki iradenin asgari seviyesi olarak mendupluktan bahsedilebilirse de vacipliğin söz konusu olması haricî karinelere ihtiyaç duyar.⁶³ Kâdî Abdülcebbâr *el-Muğnî*'de konuyu geniş bir şekilde ele almış, emrin şâhidde gerek hasen gerekse kabihî irade için kullanılabilirdiği gibi, sadece vaz'ı itibariyle vücup ifade etmeyeceğini savunmuştur. Çünkü emir mendupluktan vücupa doğru farklı mertebelerde hüküm ifade etmeye müsait bir lafız olduğundan şer'î hükmünün en alt mertebesi olan mendupluktan vacipliğe yükselmesi ancak bunu gerektiren sem'î delil gibi harici bir karine ile mümkündür.⁶⁴

4. Kâdî Abdülcebbâr'ın Şâfiî'nin Fıkhî Görüşlerine Muhalefeti

Bildiğimiz kadarıyla kaynaklarda Kâdî Abdülcebbâr'a nispet edilen bir fûrû fıkıh eseri yoktur. Çünkü ona göre fıkıh kendisiyle dünyanın talep edildiği bir ilim haline gelmişken kelâm, kendisiyle sadece Allah rızası talep edilen bir ilimdir.⁶⁵ Aslında kâdîlik yaparak hayatını kazanmış ve bu yönüyle şöhret bulmuş birinin fıkıhtan uzak olması vakıada pek mümkün görünmese de bu ifadeler Mu'tezile'nin genel olarak fıkıh mesafeli tavrının kendilerince makul bir izahı çabası olarak okunmaya müsaittir. Bununla birlikte Kâdî Abdülcebbâr'ın kelâm eserlerinde yer yer fûrû fıkıh meselelerine değindiği görülmektedir. Bu başlık altında ele alacağımız üzere Kâdî Abdülcebbâr'ın fûrûda yeknesak bir şekilde Şâfiî mezhebini takip ettiğini söylemek zor görünmektedir.

4.1. Kâfiri Öldüren Müslümana Kisas Uygulanması

İmâm Şâfiî ve diğer Şâfiî fukahası, Mâlikîler ve Hanbelîler gibi müslümanın bir kâfiri öldürmesi halinde ona kisas uygulanmayacağı yani ölüm cezasına çarptırılmayacağı görüşünü benimsemiştir.⁶⁶ Hanefîlere göre ise bir kâfiri kasden öldüren bir müslümana tıpkı müslümanı öldürmüş gibi kisas uygulanır.⁶⁷

Kâdî Abdülcebbâr'a göre bazı lafızlardaki şeklî benzerlik dolayısıyla onların her yönden benzer olması gibi bir sonuca ulaşmak doğru olmaz. Zira bu durumda olan birçok mücmel lafız, kendilerine şeklen benzediği lafızlarla mânâ yönünden farklılık arz eder. Bu bağlamda Şâfiî'nin bir kâfiri öldürmesi mukabilinde müslümana kisas uygulanamayacağını söylemesi isabetli bir hüküm değildir. Her ne kadar Kur'ân'da "Cehennem ashabi ile cennet ashabi eşit olmaz."⁶⁸ denilmişse de bu ayetten hareketle kâfirin kisas açısından müslümana denk olmayacağı sonucuna ulaşarak kâfiri katletmesi halinde müslümandan kisas cezası düşürülemez. Çünkü bu ayet bağlamında taraflar arasındaki eşitsizliğin hangi yönden olduğuna bütünüyle vâkıf olmamız mümkün değildir. Esasen bizim açımızdan mücmel olan bu mana dolayısıyla kisas cezası uygulamasında kâfir-müslüman ayrımı gözetilemez ve sonuç itibariyle kisas cezası her iki taraf için de icra edilir.⁶⁹ Kâdî Abdülcebbâr bu meselede Şâfiî'nin görüşüne muhalif olarak Hanefîlerin görüşüne uygun hareket etmiştir.

⁶³ Hârûnî, *el-Muczî*, 1/97-98; Basrî, *el-Mu'temed*, 1/51; Kazvî, *el-Vâzih*, 190; Cüşemî, *Uyûnü'l-mesâ'il*, 173.

⁶⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 17/107-108.

⁶⁵ Seyyid, *Fazlî'l-i'tizal*, 373.

⁶⁶ Şâfiî, *el-Ümm*, 6/40; Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî eş-Şîrâzî, *el-Mühezzeb fi fikhî'l-İmâm eş-Şâfiî* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 3/171.

⁶⁷ Muhammed b. el-Hasen Şeybânî, *el-Asl*, thk. Mehmet Boynukalın (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2012), 6/574; Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid İbnü'l Hümmâm, *Fethü'l-Kadîr* (b.y.: Daru'l-Fikr, ts.), 10/217.

⁶⁸ el-Haşr 59/20.

⁶⁹ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/133.

4.2. Namazın Vaktin Başında Vacip Olması

İmâm Şâfiî ve Şâfiî fukahasına göre namaz vaktin hemen başında vacip olur.⁷⁰ Ayrıca Şâfiî usûlcüler Kâdî Abdülcebbar'ın aşağıda bahsedeceğimiz ve mütekellimînin görüşü olarak genelleştirdikleri edâ ve azim şeklinde iki vacipten oluşan görüşü tenkit etmişlerdir. Eleştiri noktaları değişse de Şâfiî usûlcülerin Kâdî Abdülcebbar ve Mu'tezile'den farklı düşündükleri burada açık bir şekilde görülmektedir.⁷¹

Abdücebbar'ın vacipleri müvessa' ve mudayyak olarak ele aldığı bölümdeki açıklamalarından namazın vaktin başında vacip olmadığı görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre şer'î açıdan müvessa' vacibin misali namazın vaktidir. Mükellef namazı ilk vaktinde kılıp kılmamak hususunda muhayyerdur. Dilerse ilk vaktinde kılar, dilerse vakti içinde ilerleyen zamanda kılmaya azmeder yani niyet eder ki bu şekilde azmetmesi de kişiye vaciptir. Vaktin sonu geldiğinde ise artık vacip mudayyak hale gelir ve edası vacip olacağından bu andan sonra azmetmesi yeterli değildir.⁷² Kâdî Abdülcebbar'ın vücubun vaktiyle ilgili olarak namazın edası ya da sonraki vakitte edaya azmetmesi şeklindeki yaklaşımı aslında Ebû Ali el-Cübbâî ve Ebû Hâşim el-Cübbâî ile birlikte Mu'tezile'nin genel görüşüdür.⁷³ Hanefî fakihlere göre de namaz vaktin başında vacip olmamaktadır;⁷⁴ ancak onlar edâ veya azmetme şartlarını zikretmemiştir.

Sonuç

Genel olarak İslam düşüncesini özel olarak da fıkıh düşüncesini derinden etkileyen isimlerden biri de hiç şüphesiz Kâdî Abdülcebbar'dır. Hayatının çoğu hicrî 4./10. yüzyılda (d. 325/937 (?); öl. 415/1025) geçen ve Basra Mu'tezilesi'nin Cübbâî'lerden sonra en önemli temsilcisi olan Kâdî Abdülcebbar, hem kelimeler hem de fıkıh usûlü alanındaki eserleriyle sadece Mu'tezilî çevrelerde değil Sünnî muhitlerde de çığır açıcı bir âlim olarak görülmüştür. Hatta Şâfiî âlim Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (öl. 794/1392) tespitlerine göre İmam Şâfiî'den sonra fıkıh usulü alanında en önemli eseri veren iki kişiden biri "Kâdî's-Sünne" Ebû Bekir İbnü't-Tayyib el-Bâkılânî (öl. 403/1013) iken diğeri "Kâdî'l-Mu'tezile" olan Kâdî Abdülcebbar'dır. Onun eseri usûl konularını geniş olarak ele alması, kapalı yönlerini açıklaması, işaretlerle yetinilen hususları çözümlemesi ve müşkülleri ortadan kaldırması yönüyle büyük hizmet yapmış ve sonrakileri etkilemiştir. Nitekim Mâlikî âlim Şehâbeddin el-Karâfî (öl. 684/1285) mütekellimîn usûl literatürünün zirvelerinden biri olarak nitelediği Fahreddin er-Râzî'nin (öl. 606/1210) *el-Mahsûl* isimli eserinin dört temel kaynağından ikisinin sonuç itibarıyla Kâdî Abdülcebbar'a dayandığını belirtmiştir. Bu iki eser onun öğrencisi olan Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin kaleme aldığı *Şerhu'l-Umed* ile *el-Mu'temed*'dir ki, birincisi zaten Kâdî Abdülcebbar'ın *el-Umed*'inin şerhi iken ikincisi yine onun bu eserinin ayıklanmasıyla ortaya çıkmıştır. Bir başka usûlcü Cemâlüddîn el-İsnevî de (öl. 772/1370) benzer tespitlerde bulunmaktadır.

⁷⁰ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 2/30; Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, 1/103.

⁷¹ Râzî, *el-Mahsûl*, 2/175; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, 42. Takiyyüddin es-Subkî (öl. 756/1355) Mütekellimîn'e nispet edilen bu görüşü Kâdî Abdülcebbar'ın savunduğuna dikkat çekerek onların gerekçelerine cevap vermeye çalışmıştır. Subkî, *el-İbhâc*, 1/95.

⁷² Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 1/71.

⁷³ Basrî, *el-Mu'temed*, 1/125.

⁷⁴ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâ'ir'u's-sanâir* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 1/95.

Teoloji ve metodoloji alanında bu denli etkili olan Kâdî Abdülcebbar'ın amelî hayatını Şâfiî mezhebi üzere devam ettirdiğine dair kadim dönemde oluşan genel kanaat ciddi bir sorgulamaya tâbi tutulmadan sonraki dönemlerde ve günümüzde de devam ettirilmiştir. Literatürde, itikatta Mu'tezile'ye mensup olanların amelde genellikle Hanefî mezhebine tâbî oldukları, Kâdî Abdülcebbar'ın ise Şâfiî mezhebini benimsediği iddiası bir hayli dillendirilmiştir. Öyle ki Şâfiî fakihlerin tanıtıldığı tabakât eserlerinde Kâdî Abdülcebbar'a bir Şâfiî olarak yer verilmiştir. Hatta Kâdî Abdülcebbar'ın öğrencisinin öğrencisi olan Hâkim el-Cüşemî (öl. 494/1101) gibi bazı Mu'tezilîler de bu iddiayı tekrarlamıştır. Fakat İmâm Şâfiî'nin haber-i vâhid merkezli din anlayışı karşısında kelâmcı-akılcı bir din anlayışını benimseyen Kâdî Abdülcebbar'ın onun usûl ve fıkıh sistematiğini takip etmesinin çok anlamlı ve tutarlı olmayacağı aklı gelmektedir.

Bu tereddütlerin peşine düşerek, Kâdî Abdülcebbar'ın bazı usûl ve fıkıh görüşlerini İmâm Şâfiî'nin usûl görüşleriyle mukayese eden bu araştırma, söz konusu iddianın çok isabetli olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Mukayeseyi, Şâfiî usûl düşüncesinin en ayırt edici meselelerinden sayılabilecek 6 (altı) tanesi üzerinden yürüten araştırma, ilgili konularda Kâdî Abdülcebbar'ın İmâm Şâfiî'ye ve Şâfiî usûlcülere açıkça muhalefet ettiğini göstermektedir. Mezhebe rengini veren ve çoğu bizzat İmâm Şâfiî'nin eserlerinde dile getirilen bu önemli konulardaki köklü ihtilafa rağmen Kâdî Abdülcebbar'ın bunlara dayanan furû konularında Şâfiî mezhebini taklit etmesi, eşyanın tabiatına ters düşecektir. Nitekim Abdülcebbar'ın bazı furû meselelerdeki farklı görüşleri de ulaşılan sonucu teyit eden argümanlar olarak bu çalışmada kaydedilmiştir. Diğer yandan Kâdî Abdülcebbar'ın Şâfiî'ye muhalefet ettiği konularda genellikle görüşlerinin Hanefî mezhebiyle uyumlu bir çizgide seyretmesi onun Şâfiîlikten çok Hanefîliğe yakın olduğu gibi bir yoruma da imkân tanımaktadır. Ayrıca Şâfiîliğe muhalif görüşlerinde, kelâmda kendisini takip ettiği Cübbâîler ve genel olarak Basra Mu'tezile usûl geleneğine yapılan atıflar onun tâbî olduğu geleneğin Şâfiîlik olmadığına dair güçlü emarelerdir. Bu noktadaki nihaî yargı kuşkusuz daha derin araştırmalarla verilebilecektir. Ancak yine de burada incelenen konular üzerinden dahî Kâdî Abdülcebbar'ın Şâfiî'den ve Şâfiî usûlcülerden ciddi farklar içeren bir usûl düşüncesine ve fıkıh tatbikatına sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn. *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. Kahire: Daru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1308.
- Âmidî, Seyfüddîn Alî b. Muhammed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabî, 1404.
- Basrî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ali. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *Menâkibu's-Şâfiî*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü Dari't-Turâs, 1970.
- Candan, Abdurrahman. "İletin Formelliğinden Benzerliğin Sadeliğine: Hükümlerin Tespitinde Şebah Yöntemi". *Diyanet İlmî Dergi* 48/1 (2012), 121-143.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fusûl fî'l-usûl*. 4 Cilt. Kuveyt: Kuveyt Vakıflar Bakanlığı, 1994.
- Cüşemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed. *Uyûnü'l-mesâ'il*. thk. Ramazan Yıldırım. Kahire: Daru'l-İhsan, 2018.
- Cüşemî, Hâkim Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed. *Şerhu Uyûni'l-mesâ'il*. Leiden: Academia Lugduno-Batava, 215.
- Cüşemî, Hâkim Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed. *Şerhu Uyûni'l-mesâ'il*. Yemen: Yemen Yazma Eserler Kütüphanesi, ZA: 344-02, 1a-285a.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh. *el-Burhân fî usûli'l-fikh*. 2 Cilt. Katar: Katar Devleti, 1979.
- Çelebi, İlyas. *İslâm inanç Sisteminde Akılcılık ve Kadî Abdülcebbar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.

- Çöklü, Ramazan. *Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer. *Sünen*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2004.
- Demirboğa, Selman. *Cüveynî'nin Şâfiî'ye Muhalefet Ettiği Usûlî Konuların Tespit ve Tahlili*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Duman, Soner. *Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2009.
- Ebu Gudde, Abdülfettah. *Lemehât min târîhi's-sünne ve 'ulûmi'l-hadîs*. Beyrut: Daru'l-Beşâ'iri'l-İslamiyye, 5. Basım., 2008.
- Ebu Yusuf, Yakup b. İbrahim. *er-Red ale Siyeri'l-Evzât*. Hindistan: Lecnetü İhyâi'l-Meârifî'n-Nu'mâniyye, 1357.
- Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, Muhammed b. Alî. *Şerhu'l-Umed*. thk. Abdülhamîd b. Ali Ebû Züneyd. Kahire: Daru'l-Matbaati's-Selefiyye, 1410.
- Eraslan, Abdulvasıf. "Mu'tezile'ye Göre Hadis Tenkid Kriterleri: Kâdî Abdülcebbar Örneği". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 17/2 (31 Aralık 2019), 119-138.
- Fahredden er-Râzî, Muhammed b. Ömer. *el-Mahsûl*. thk. Cabir Feyyâz el-Alvânî. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1997.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Müstasfâ*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Gızzî, Abdullah el- - Hüseyinî, Muhammed el-. "el-Mu'tezile ve Usûli'l-fikh". *el-Vâzih*. Riyad: Daru'l-Fâris, 2022.
- Güleç, Hüseyin. "Mutezili Âlim Müslim B. Halid Ez-Zencî-İmam Şafii'nin İlk Hocası-". *Şarkiyat* 13/3 (30 Aralık 2021), 1268-1284. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.996616>
- Hârûnî, Ebû Tâlib en-Nâtık-Bilhak Yahyâ b. el-Hüseyn. *Cevâmiü'l-edille fi usûli'l-fikh*. Avusturya: Avusturya Ulusal Kütüphanesi: Glaser Koleksiyonu, 205, 2b-132a.
- Hârûnî, Ebû Tâlib en-Nâtık-Bilhak Yahyâ b. el-Hüseyn. "el-Muczî fi usûli'l-fikh". Erişim 17 Haziran 2023. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.ar.1100
- Hârûnî, Ebû Tâlib en-Nâtık-Bilhak Yahyâ b. el-Hüseyn. *el-Muczî fi usûli'l-fikh*. 4 Cilt. Yemen: y.y., 2013.
- Hatîb el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd*. 17 Cilt. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslami, 2001.
- Hayyât, Ebü'l-Hüseyn. *el-Münye ve'l-Emel*. İskenderiyye: Daru'l-Marifeti'l-Camiiyye, 1985.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed Askalânî. *Lisânü'l-Mîzân*. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1971.
- İbn Metteveyh, Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed. *el-Mecmû' fi'l-Muhîr bi't-teklîf*. Riyad: Mektebetü Câmîatiü el-İmâm Muhammed, 8737.
- İbnü'l Hümmâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid. *Fethü'l-Kadîr*. 10 Cilt. Daru'l-Fikr, ts.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn. *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiîyye*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Beşâ'iri'l-İslamiyye, 1992.
- İltaş, Davut. *Fıkıh Usûlünde Müttekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2011.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen. *Nihâyetü's-sûl fi şerhi Minhâci'l-usûl*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbar. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2013.
- Kâdî Abdülcebbar, İbn Ahmed b. Abdilcebbar. *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. 20 Cilt. Kahire: eş-Şeriketü'l-Mısriyye, 1960.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn. *Nefâ'isü'l-usûl fi şerhi'l-Mahsûl*. 9 Cilt. Mektebetü Nizar, 1995.
- Karakuş, Bahaddin. *Hicri II-VI Asırlarda Mu'tezile Fıkıh Usûlünün Hanefî Usûlüne Etkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâi'u's-sanâi'*. 7 Cilt. Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Kazvînî, Ebû Yûsuf Abdüsselâm b. Muhammed. *el-Vâzih*. thk. Abdullah el-Gazzî - Muhammed el-Hüseynî. Kuveyt: Daru'l-Fâris, 2022.

- Leknevî, Muhammed Abdülhay. *er-Reḥḥ ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. Kahire: Daru's-Selam, 2009.
- Makdisî, George. "Şâfiî'nin Hukuki Teoloji Anlayışı: Usul-i Fıkhın Kökenleri ve Önemi". çev. Sami Erdem. *MÜİFD* 13-15 (1997), 263-294.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed. *el-Hâvî el-Kebîr*. 19 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Okuyucu, Nail. *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım., 2015.
- Özdemir, İbrahim. "İmâm Şâfiî'de Hadisin Kur'an'a Arzı". *Diyanet İlmî Dergi* 54/3 (15 Eylül 2018), 13-38.
- Râzî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *Menâkıbü'l-İmâmî's-Şâfiî*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1986.
- Saygın, Mehmet. "er-Risâle'deki İsimsiz Muhaliflerin Tespiti ve İmâm Şâfiî'nin Onlara Yönelik Eleştirileri - Sünnet'in Hücciyeti Bağlamında-". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13/2 (31 Aralık 2022), 269-300. <https://doi.org/10.51605/mesned.1183531>
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Kavâtî'u'l-edille fi'l-usûl*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Semerkindî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-usûl fi netâicî'l-ukûl*. Katar: Matâbiu'd-Davhati'l-Hadisiyye, 1984.
- Serahsî, Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl. *Usûlü's-Serahsî*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Marife, 2004.
- Seyyid, Fuad. *Fazlü'l-i'tizal ve tabakatü'l-Mu'tezile*. Beyrut: Daru'l-Fârâbî, 2017.
- Shamsy, Ahmed. *The Canonization of Islamic Law: A Social and Intellectual History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Sübkî, Ebû'l-Hasen Takıyyüddîn. *el-İbhâc fi şerhi'l-Minhâc*. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Savnü'l-mantık ve'l-keîâm 'an fenneyi'l-mantık ve'l-keîâm*. Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1947.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *Cimâü'l-ilm (el-Ümm içinde)*. Beyrut: Daru'l-Fıkr, 1990.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Marife, 1990.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. thk. Ahmet Şakir. Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen. *el-Asl*. ed. Mehmet Boynukalın. 12 Cilt. Beyrut: Daru İbn-i Hazm, 2012.
- Şirâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn. *et-Tebşıra fi usulî'l-Fıkh*. Dimeşk: Daru'l-Fıkr, 1403.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî. *el-Mühezzeb fi fıkhî'l-İmâm eş-Şâfiî*. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006.
- Taberânî, Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994.
- Takıyyüddîn es-Sübkî, Alî b. Abdilkâfi. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. 10 Cilt. Hicr Li't-Tibâati ve'n-Neşr, ts.
- Temel, Ahmet. "Fıkıh Usulünün Bağımsız Te'lif Asrında İcmâ' Tartışmaları: Hicri Üçüncü Asırda İcmâ' Delilinin Gelişimi". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2020), 802-826.
- Temel, Ahmet. "Zeydî Usul-i Fıkhı Diye Bir Şey Var mı? Ekolün Tamamlanmış İlk Usul Kitabı Olan Nâtk bi'l-hakk'ın (340-424/951-1033) el-Muczî fi Usûli'l-fıkh Adlı Eseri Üzerinden Zeydî Usul Düşüncesinin Mahiyetine Dair Bir İnceleme". *Kilitbahir* 15 (18 Eylül 2019), 369-387. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3445520>
- Türkmânî, Abdülmecid. *Dirâsât fi usulî'l-hadîs ale menheci'l-Hanefiyye*. Beyrut: Daru İbn Kesir, 2. Basım., 2015.
- Vishanoff, David R. *The Formation of Islamic Hermeneutics*. New Haven: American Oriental Society, 2011.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Esam, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/353-355. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Yurdağür, Metin. "Kâdî Abdülcebbâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/103-105. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lamî'n-nübelâ'*. 25 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zerkeşî, Muhammed b. Bahâdır. *el-Bahrü'l-muhîḥ fi usulî'l-fıkh*. 8 Cilt. Daru'l-Kütübî, 1994.